
СОЦІУМ

Олександр Горбань,
Артем Говоруха

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

СУБ'ЄКТИВАЦІЯ ПРОСТОРУ-ЧАСУ ЯК СВІТОГЛЯДНА ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТІ ПРОВІДНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ДОКТРИН

Проблема суб'єктивності сприйняття простору і часу є однією з ключових тем в історії філософської думки. З античних часів філософи намагалися осмислити природу простору і часу, визначаючи їх або як об'єктивні категорії реальності, або як форми людського сприйняття. Великий вклад у осмислення просторово-часової суб'єктивності зробив видатний німецький філософ Іммануїл Кант, який у своїй «Критиці чистого розуму» доводив, що простір і час є не властивостями речей самих по собі, а формами чуттєвого споглядання. Цей підхід концептуалізував традицію суб'єктивного ідеалізму в аналізі простору і часу. Сучасні відкриття в галузі квантової фізики та когнітивних наук також підтверджують, що наше сприйняття простору і часу може бути обмежене еволюційними механізмами адаптації, а не відображати об'єктивну реальність. Однак, незважаючи на це, більшість наукових підходів залишаються в рамках об'єктивізму. Це викликає потребу в новій, міждисциплінарній рефлексії над природою простору і часу, яка б інтегрувала філософські ідеї суб'єктивності з сучасними науковими даними.

Історично в рамках суб'єктивно-ідеалістичної традиції сформувалися кілька основних філософських доктрин, які специфічно відображають та узагальнюють філософські погляди на концепції «простору-часу». Для аналізу в нашому викладі ми зупинимося на кількох таких позиціях, застосувавши до них назву «філософські системи».

Антична філософська система, представлена поглядами провідних філософів тієї епохи. Зокрема, Парменід стверджував, що зміни та рух — це ілюзії, що світ є нерухомим і поза часом. Як один із засновників елейської школи, Парменід відстоював радикальну концепцію буття, в якій простір і час, як ми їх звикли розуміти, не мають об'єктивного існування. Він доводив, що справжня реальність є незмінною та нерухомою, а відчуття часу і простору є лише суб'єктивними уявленнями людини. Парменід вважав, що змінність є неможливою, оскільки істинне буття, за його уявленнями, є незмінним і нерухомим. Простір і час, відповідно до його системи, — це лише наслідки обмеженого людського сприйняття, яке не здатне досягнути справжню природу буття, тобто є ілюзорними

аспектами нашого досвіду. Відповідно, реальний світ не містить просторово-часових змін, і ці категорії — це лише відображення нашого обмеженого сприйняття.

Інший підхід до питання простору і часу в античності запропонував Епікур. У своїй атомістичній теорії він стверджував, що все у світі складається з атомів, які рухаються в порожнечі. Епікур визнавав існування простору та часу, але в його інтерпретації простір є лише безмежною порожнечою, в якій рухаються атоми, а час — це лише міра змін і руху, що відбуваються в просторі.

Епікур розглядав простір як абсолютно порожній, що дає змогу атомам переміщуватися. Його розуміння часу було подібним аристотелівському, де час визначався як міра змін у просторі, але не був чимось самостійним або об'єктивним. Як і Парменід, Епікур підкреслював суб'єктивність сприйняття часу, хоча визнавав його вимірність у межах фізичного світу. Для Епікура простір і час не мали об'єктивної сутності, а були лише умовами існування атомів та їх руху.

Видатний античний філософ Платон розглядав простір як «хору» — посудину для матеріальних форм, а час — як рухливе відображення вічності. Таким чином, вже на зорі філософської концептуалізації основних категорій буття, таких як час та простір, виокремилися філософські погляди, які зумовили суб'єктивний підхід до осмислення цих понять, виключно через індивідуально-усвідомлене світосприйняття людини, відкидаючи об'єктивність існування простору-часу поза людським сприйняттям. [Татаркевич В. Історія філософії. Т.І. Львів: Свічадо, 1997. С.14-20].

Одним з найвизначніших філософів, який створив свою філософську систему в рамках доктрини суб'єктивного ідеалізму є Джордж Берклі. Концептуалізацію філософського погляду на суб'єктивне сприйняття простору і часу можна простежити через його філософію іматеріалізму. Дж.Берклі повною мірою висловив свої погляди через формулу «esse est percipi» — «існувати означає бути сприйманим». Ця доктрина відображає центральне положення в його філософії, згідно з яким об'єкти існують лише остільки, оскільки вони сприймаються будь-якою свідомістю. Поза сприйняттям вони позбавлені реальності. Як стверджує Дж.Берклі неможливо, щоб будь-який колір, протяжність або яка б то не було інша чуттєва якість існувала в суб'єкті, що не мислить, без розуму, або, правильніше, що могла б бути така річ, як зовнішній предмет [Berkeley G. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge. Global Grey ebooks, 2018. p.14].

Дж.Берклі стверджував, що існують тільки ті об'єкти, які безпосередньо сприймаються. У своїй філософії він виходив із критики ідей Джона Локка, особливо в питаннях абстрактних понять. Дж.Локк, як відомо, ділив якості об'єктів на первинні та вторинні. Первинні якості включають у себе такі характеристики, як протяжність, форма, щільність, тяжкість, рух і спокій, а вторинні — колір, звук, смак, теплоту. Однак Дж.Берклі піддав цей поділ критиці, стверджуючи, що як первинні, так і вторинні якості не можуть існувати окремо від суб'єкта, що сприймається: «Однак із того, що ми вже показали, очевидно, що протяжність, форма і рух — це лише ідеї, що існують у розумі, що ідея не може бути подібна ні до чого, окрім іншої ідеї, і що, отже, ні вони самі, ні їхні архетипи не можуть існувати в субстанції, що не сприймає...» [Berkeley G. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge. Global Grey ebooks, 2018. p.13].

Філософ вважав, що жодні якості об'єктів не можна мислити через абстракції окремо від сприйманого предмета. Для нього існування матерії як незалежної субстанції є лише ілюзією, оскільки все, що ми можемо знати про світ, — це сукупність наших сприйнятів. Піддаючи критиці Дж.Локка за використання абстрактних понять, вважаючи їх непотрібними для пояснення реальності називав їх несамотійними в існуванні, а лише підсумовуванням безлічі поодиноких сприйнятів. У цьому сенсі його іматеріалізм пропонує радикально суб'єктивну теорію сприйняття, в якій світ складається винятково зі сприйнятів у свідомості. Як стверджував Дж.Берклі, «Речі, які безпосередньо сприймаються

почуттями, ніде поза розумом не існують; але немає нічого сприйманого почуттям, що не сприймалося б безпосередньо; отже, немає нічого чуттєвого, що існувало б поза розумом. Матерія тому, на якій ти все ще наполягаєш, є, я припускаю, чимось умоосязним; чимось, що може бути відкрито за допомогою розуму, а не почуття» [Berkeley G. George Berkeley: Three Dialogues Between Hylas and Philonous. London: Taylor and Francis; Routledge, 2016. p.77].

Дж. Берклі вводив у свою систему поняття Бога як постійного сприймаючого суб'єкта, який забезпечує існування світу навіть тоді, коли його не сприймають люди. Д. Юм же був більш скептичний щодо існування Бога і не включав його у свою філософську систему.

Філософська система Д. Юма проявляє себе як подальший розвиток суб'єктивно-ідеалістичної картини світу. Девід Юм, як один із ключових представників емпіризму, розвинув скептичний підхід до традиційних уявлень про реальність. У своїх фундаментальних працях «Трактат про людську природу» та «Дослідження про людське розуміння» Д. Юм стверджує, що наші уявлення про світ, включно з поняттями простору і часу, виникають виключно на основі чуттєвого досвіду. На думку Д. Юма, простір і час не є незалежними від сприйняття сутностями, а являють собою форми сприйняття, за допомогою яких розум структурує одержувану інформацію. «Сам по собі досить очевидний факт, що розуму ніколи не дано реально нічого, окрім його сприйняття, або вражень та ідей, і що зовнішні об'єкти стають відомі нам тільки за допомогою викликаних ними сприйняття. Ненавидіти, любити, мислити, відчувати, бачити — все це не що інше, як сприймати (perceive)» [Hume D. A Treatise of Human Nature. NuVision Publications, 2008, p. 47].

Д. Юм піддав критиці традиційні філософські погляди, згідно з якими простір і час існують як об'єктивні, зовнішні категорії. Він стверджував, що наше уявлення про простір виникає тільки при сприйнятті протяжних об'єктів, а час є результатом спостереження за послідовністю змін. Таким чином, і простір, і час виявляються продуктами людської свідомості, а не об'єктивними характеристиками світу. «Якщо достатнім доказом наявності в нас ідеї простору є той факт, що ми сперечаємося і міркуємо про нього, значить, ми з огляду на ту саму підставу маємо мати ідею часу, адже важко вказати, що найчастіше трапляється і є більш звичним предметом суперечки. Але що у нас насправді немає такої ідеї, це безсумнівно, бо від чого б вона могла статися? Можливо, вона походить від враження відчуття або від враження рефлексії? Вкажіть нам у точності це враження, щоб ми могли дослідити його природу і якість. Якщо ж ви не можете вказати подібного враження, будьте впевнені, що ви помиляєтеся, уявляючи, ніби маєте якусь таку ідею» [Hume D. A Treatise of Human Nature. NuVision Publications, 2008, p.45].

Отже, Д. Юм доходить висновку, що поняття простору і часу мають суб'єктивний характер, оскільки залежать від способу сприйняття людиною реальності. Мислитель також піддав сумніву існування так званої «самості» і традиційного розуміння субстанції, наголошуючи на тому, що все, що ми можемо знати про світ, — це потік сприйнятів, що змінюються. «Ідея часу не витягується з якогось певного враження, змішаного з іншими враженнями і ясно відокремлюваного від них, але виникає винятково зі способу появи вражень в розумі, не входячи, однак, до числа останніх» [Hume D. A Treatise of Human Nature. NuVision Publications, 2008, p. 28-29].

У своїх роботах філософ ставив під сумнів ідею існування будь-якої об'єктивної реальності за межами наших сприйнятів, підводячи до висновку, що все наше знання обмежене феноменами, які людина сприймає. «Нашому розуму доступні тільки образи або сприйняття і що почуття, це не що інше як канали, через які передаються ці образи, і що вони не здатні встановити безпосереднє відношення між розумом і об'єктом» [Buckle S. Hume's Enlightenment Tract: The Unity and Purpose of An Enquiry concerning Human Understanding. Oxford New York: Oxford University Press, USA, 2001, p. 302].

Таким чином, Д. Юм, як і його попередник Дж. Берклі, продовжував концептуалізувати ідеї суб'єктивного ідеалізму, стверджуючи, що простір і час є не об'єктивними реаль-

ностями, а лише способами організації досвіду, що пізніше стало основою для філософських роздумів І. Канта.

Видатний мислитель епохи Просвітництва, родоначальник німецької класичної філософії Імануїл Кант, створив власну глибоку філософську систему, наріжним каменем якої стало дослідження природи людського пізнання. І. Кант, продовжуючи роздуми над природою пізнання, у своїй знаменитій праці «Критика чистого розуму» розвинув ідеї суб'єктивного сприйняття, запропонувавши концепцію, згідно з якою простір і час є не об'єктивними характеристиками зовнішнього світу, а апріорними формами чуттєвого сприйняття [Кант, І. Критика чистого розуму / пер. з німецької та примітки І. Бурковсько-го; передмова А. Лоє; редактор С. Вишенський. К.: МП «Юніверс», 2000].

Простір і час, за І. Кантом, — це умови, які уможливають сприйняття об'єктів, але не сутності самих об'єктів. У цьому сенсі І. Кант розвинув ідеї Дж. Берклі, поглибивши їх у своєму трансцендентальному ідеалізмі. В зв'язку з чим простежується філософська лінія спадкоємності: від Дж. Берклі, який підкреслював залежність буття від сприйняття, до І. Канта, який поширив це твердження на ширші категорії, такі як простір і час, зробивши їх елементами людського досвіду, а не об'єктивною реальністю. «Берклі, розглядає простір як суто емпіричне уявлення, яке, так само як і явище в ньому, стає нам відомим — разом з усіма своїми визначеннями — лише за допомогою досвіду або сприйняття; я ж (Кант — *авт.*), навпаки, показую перш за все, що простір (а так само і час, на який Берклі не звернув уваги) з усіма своїми визначеннями може бути пізнаним нами апріорі, бо він, так само як і час, притаманний нам до будь-якого сприйняття чи досвіду як чиста форма нашої чуттєвості та уможливорює всіляке чуттєве споглядання, а відтак і час, як і всі інші» [Кант І. Прологомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун-т, 2004, с.275].

І. Кант доводить суб'єктивність простору та часу. Він стверджує, що простір і час не є формами існування речей самих по собі, але лише формами чуттєвого сприйняття, накладеними нашим розумом. Простір і час, за І. Кантом, не існують поза людським досвідом; вони — апріорні форми, через які ми сприймаємо зовнішній світ. Філософ доводив, що традиційні метафізичні концепції простору і часу як незалежних від суб'єкта категорій є помилкові. Його трансцендентальна естетика демонструє, що ці категорії є не зовнішніми реальностями, а необхідними умовами для можливості сприйняття. Таким чином, І. Кант завершує епоху Просвітництва, перетворюючи її філософські ідеї на суворо аргументовану метафізичну систему, що залишається актуальною й донині.

За І. Кантом наші пізнавальні здібності обмежені рамками чуттєвого досвіду. Міркування, не маючи безпосереднього доступу до зовнішнього світу, здатне лише аналізувати й систематизувати дані, надані почуттями. Однак чуттєве сприйняття не дає нам знання про речі-в-собі, а обмежується лише феноменами — явищами, які є нашими уявленнями. З цього випливає, що і матеріальні об'єкти, включно з простором, у якому вони перебувають, існують лише в рамках нашого суб'єктивного досвіду і являють собою не що інше, як сукупність наших відчуттів. «Усе, що може бути дано нашим почуттям (зовнішнім — у просторі, внутрішньому — у часі), ми споглядаємо тільки так, як воно нам являється, а не як воно є саме по собі» [Кант І. Прологомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун-т, 2004, с.95].

Хоча І. Кант і вважав простір і час властивостями розуму, а не матеріальних предметів, все ж таки, на відміну від Берклі, він визнавав існування матеріальних об'єктів, які ми споглядаємо як явище предмету, а не як річ у собі. «Я, звісно, визнаю, що поза нами існують тіла, тобто речі, щодо яких нам абсолютно невідомо, які вони самі по собі, але про які ми знаємо за уявленнями, які ми маємо під впливом їхнього впливу на нашу чуттєвість, і які одержуємо від нас найменування тіла, — найменування, яке, таким чином, означає лише явище того невідомого нам, але проте справжнього предмета» [Кант І. Прологомени до

будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун-т, 2004, с.103].

Простір і час, згідно з кантіанською критикою чистого розуму, не є властивостями речей самих по собі або результатом їхніх взаємин. Вони не можуть бути об'єктивними характеристиками, незалежними від суб'єкта. У контексті апіорного споглядання, простір не можна розглядати як абсолютну чи відносну властивість речей, позаяк жодні з них не можуть бути сприйняті апіорі, до їхньої емпіричної наявності. Простір, як підкреслюється, — це лише форма явищ зовнішніх чуттів, тобто суб'єктивна умова чуттєвості, що робить можливим зовнішнє споглядання об'єктів. Він не притаманний самим предметам, а є основою для їхнього сприйняття, надаючи структурованість зовнішньому світові через вплив на суб'єкта. «Простір є не що інше, як тільки форма всіх явищ зовнішніх чуттів, тобто суб'єктивна умова чуттєвості, умова, що лише за неї для нас є можливим зовнішнє споглядання. Сприйнятливність суб'єкта до впливу предметів необхідним чином передуює всім спогляданням цих об'єктів, тож зрозуміло, як форма всіх явищ може бути дана в душі *a priori*, перед усіма дійсними сприйняттями» [Кант І. Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун -т, 2004, с. 64].

Час, аналогічно до простору, є формою внутрішнього чуття, що визначає відношення наших уявлень у внутрішньому досвіді. Він виступає формою споглядання власного внутрішнього стану і визначає послідовність змін у ньому. Час, однак, є винятково суб'єктивною умовою людського сприйняття і, поза суб'єктом, не має об'єктивного існування. У рамках явищ і досвіду час об'єктивний, але лише у відношенні до тих явищ, які є доступними для нашого споглядання. «Час є не що інше, як форма внутрішнього чуття, себто форма споглядання нас самих і нашого внутрішнього стану... Час визначає відношення уявлень у нашому внутрішньому стан» [Кант І. Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун -т, 2004, с. 65].

Як зазначає І. Кант, ці категорії споглядання, такі як простір і час, є апіорними формами нашої чуттєвості й обмежують нас у пізнанні світу. Свідомість себе самого через внутрішнє споглядання, хоча й є важливою, не надає повного пізнання себе чи речей такими, якими вони є самі по собі (ноуменами). Ми сприймаємо лише те, як речі являються нам, але не маємо доступу до їхньої істинної сутності.

Важливо відмітити, що пізнання необхідності обмежене можливим досвідом. Ми, стверджує І. Кант, можемо говорити про необхідність у природі лише щодо тих причин і явищ, які нам доступні емпірично. Всі явища природи обмежені законом причинності, який визначає, що всі події мають причину. Однак ця необхідність не поширюється на існування речей як субстанцій. Субстанція не може бути емпірично визначена як щось, що з'являється або зникає, оскільки вона перебуває поза межами нашого чуттєвого споглядання. «Усвідомлення себе самого, отже, ще далеко не є пізнанням себе самого, попри всі категорії, які витворюють мислення про об'єкт узагалі через пов'язання різноманітного в аперцепції. Я усвідомлюю лише те, як речі являються мені, але не пізнаю їх такими, якими вони є насправді (як ноумени) [Кант І. Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун -т, 2004, с. 118].

Таким чином, резюмує І. Кант, простір і час, як апіорні форми чуттєвості, визначають структуру нашого сприйняття, але не є властивостями речей самих по собі. Пізнання, яке обмежене чуттєвим досвідом, не дозволяє нам проникнути в ноуменальну сферу, і наше розуміння необхідності обмежується лише емпіричними явищами та їхньою причинністю в межах можливого досвіду.

Ідеї І. Канта демонструють, наскільки його філософська система відрізнялася від природознавства XVIII-XIX століть, зокрема від фізики та біології його часу. Через філософську дедукцію І. Кант розвинув уявлення про простір і час як апіорні форми сприйняття, які лише у XXI ст. почали отримувати наукове підтвердження в контексті розвитку

квантової фізики та теорії відносності. У той час як природничі науки зосереджувалися на описовому та емпіричному підході, позитивізм сприяв тому, що питання сприйняття простору і часу опинилися в методологічному глухому куті, оскільки наука відмовилася від філософського осмислення цих основоположних категорій.

I. Кант, у своїй трансцендентальній філософії, розглядав простір і час не як зовнішні об'єкти, а як форми чуттєвого сприйняття, що передують досвіду. Це припущення випередило свій час і вказує на те, що суворі рамки наукового методу, як він був сформульований у позитивізмі, не здатні вийти за межі своєї емпіричної бази. Кантова дедукція йде від загального до часткового, тоді як природничі науки залишаються прив'язаними до приватних спостережень, не здатних пояснити природу самого пізнання.

Таким чином, трансцендентальна філософія I. Канта багато в чому передбачила новітні відкриття в науці про природу часу і простору. Вона показує, що успіх науки не може бути забезпечений тільки завдяки емпіричним даним, але вимагає глибокого філософського осмислення та міждисциплінарної інтеграції. Саме філософська дедукція і міждисциплінарне поєднання наук можуть стати ключем до виходу із сучасних методологічних глухих кутів.

Що стосується сучасного стану речей то напевно чи нам вдасться зараз взагалі виокремити унікальну філософську систему, здатну описувати всю палітру суб'єктивного ідеалізму. Сучасна філософія, як і наука взагалі, надто фрагментована окремими вузькими напрямками досліджень. Разом з тим, дослідження у вказаному напрямку продовжуються. Суб'єктивний характер сприйняття призводить до ідеї, що не тільки наші органи чуття бентежать нас, а й наша свідомість і самосвідомість є процесом поступової еволюції, а саме однією зі стратегій виживання — моделювання, яку запропонував Річард Докінз. «Еволюція здатності до моделювання, очевидно, призвела зрештою до суб'єктивного усвідомлення. Можливо, усвідомлення виникає тоді, коли модель світу, створювана мозком, досягає такої повноти, що йому доводиться включати в неї модель самого себе. Усе це дійсно можна назвати «самосвідомістю» [Dawkins R. *The selfish gene* / Richard Dawkins. Oxford: Oxford University Press, 2016., p. 152].

Якщо погодитися з тезою про те, що наше сприйняття — це інтерфейс, характерний для нашого виду, а не відтворення реальності, а наша свідомість еволюціонувала з єдиною метою ефективно виживати й реплікувати свої гени, і що ця цілеспрямованість у підсумку призвела до самосвідомості гомо сапієнс, то можна припустити, що самосвідомість людини є ненавмисною помилкою природи, через яку людина сама може використовувати й обманювати, наприклад, своє тіло, його природні бажання на свою користь.

Суб'єктивність сприйняття підтверджується не тільки в біологічних науках, а й у перодових дослідженнях сучасної фізики, особливо в рамках квантової механіки. Парадокси, які виявлено під час вивчення квантової фізики, дають змогу переосмислити традиційні уявлення про простір і час і дають можливість поглянути на ці категорії з іншої точки зору.

Одним із таких явищ є нелокальність, за якої квантові частинки можуть миттєво взаємодіяти або бути корельованими одна з одною, незалежно від відстані між ними. Це явище суперечить інтуїтивним уявленням класичної фізики, яка ґрунтується на принципі локальності. Згідно з цим принципом, фізичні взаємодії можуть відбуватися тільки в межах скінченної швидкості передачі сигналів (наприклад, швидкості світла). У разі квантової нелокальності, інформація про стан однієї частинки миттєво стає відомою іншій, навіть якщо вони розділені на величезній відстані, що порушує звичні уявлення про причинність і просторово-часові обмеження.

Як зазначає відомий науково-популярний автор Джордж Массер у своїй книзі «Нелокальність. Феномен, що змінює уявлення про простір і час, і його значення для чорних дір, Великого вибуху і теорій усього», нелокальність кидає виклик традиційним уявленням про фізичну реальність [Musser G. *Spooky Action at a Distance: The Phenomenon That*

Reimagines Space and Time—and What It Means for Black Holes, the Big Bang, and Theories of Everything. *Scientific American* / Farrar, Straus and Giroux, 2015. 304 p.].

Як зазначає популяризатор науки Дж. Массер, «У пропонованих квантових теоріях гравітації всі фантастичні властивості, якими наділяють квантові частинки, відносяться і до простору. Якщо частинки можуть одночасно існувати в кількох місцях, то простір здатен мати безліч форм. Тепер простір взагалі не має форми — це просто розмита можливість, а положення стає невизначеним. Причинно-наслідкова тканина ось-ось розпадеться» [Musser G. Spooky Action at a Distance: The Phenomenon That Reimagines Space and Time—and What It Means for Black Holes, the Big Bang, and Theories of Everything. *Scientific American* / Farrar, Straus and Giroux, 2015, p. 98].

Таким чином, квантова механіка пропонує нам розглянути просторово-часові категорії в новому світлі, вказуючи на їхню суб'єктивність і обмеженість, коли йдеться про взаємодії на субатомному рівні. Явища, такі як квантова нелокальність, демонструють, що сприйняття простору і часу, сформоване на базі класичної фізики, потребує глибокого перегляду [Hoffman D. D. The case against reality: why evolution hid the truth from our eyes. New York : W. W. Norton & Company, 2019. 250 p.].

Можливо, сьогодні людство, наука в цілому, квантова фізика, філософія та інші сучасні напрямки досліджень нелокального, знаходяться на порозі унікальних відкриттів. Саме тому, рефлексія провідних філософських доктрин, що суб'єктивують концепти простору і часу, є нетривіальним способом формування нового наукового підходу осмислення глибин і можливостей людського пізнання.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Татаркевич В. Історія філософії. Т.І. Львів: Свічадо, 1997. С. 14-20
2. Berkeley G. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge. Global Grey ebooks, 2018. 51 p.
3. Berkeley G. George Berkeley: Three Dialogues Between Hylas and Philonous. London : Taylor and Francis; Routledge, 2016. 119 p.
4. Hume D. A Treatise of Human Nature. NuVision Publications, 2008. 365 p.
5. Buckle S. Hume's Enlightenment Tract: The Unity and Purpose of An Enquiry concerning Human Understanding. Oxford New York : Oxford University Press, USA, 2001. 362 p.
6. Кант, І. Критика чистого розуму / переклад з німецької та примітки І. Бурковського; передмова А. Лоя; редактор С. Вишенський. К.: МП «Юніверс», 2000.
7. Кант І. Прологоменами до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен : Укр. Вільн. Ун-т, 2004. 323 с.
8. Dawkins R. The selfish gene / Richard Dawkins. Oxford : Oxford University Press, 2016. 496 p.
9. Musser G. Spooky Action at a Distance: The Phenomenon That Reimagines Space and Time—and What It Means for Black Holes, the Big Bang, and Theories of Everything. *Scientific American* / Farrar, Straus and Giroux, 2015. 304 p.
10. Hoffman D. D. The case against reality: why evolution hid the truth from our eyes. New York : W. W. Norton & Company, 2019. 250 p.